

Γεωγραφίες

Αρ. 6 (2003)

Γεωγραφίες, Τεύχος 6, 2003

Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΕΝΟΣ ΓΑΙΩΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΜΥΘΟΥ: ΤΟ «ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΤΟΞΟ» ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Χαράλαμπος Τσαρδανίδης

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΕΝΟΣ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΜΥΘΟΥ: ΤΟ «ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΤΟΞΟ» ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ*

Χαράλαμπος Τσαρδανίδης**, Αστέρης Χουλιάρης***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει τα αίτια και τις συνέπειες της εμφάνισης μιας γεωπολιτικής νοητικής κατασκευής, της αντίληψης στην Ελλάδα περί της ύπαρξης ενός «μουσουλμανικού τόξου» που απειλούσε τη σταθερότητα των Βαλκανίων. Ο γεωπολιτικός αυτός μύθος ξεκίνησε περισσότερο ως ένας «πρακτικός» λόγος που προωθήθηκε από τους διαμορφωτές πολιτικής και λιγότερο ως μια πραγματικά «λαϊκή» αντίληψη. Ωστόσο στη συνέχεια επηρέασε σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο τα αίτια της Γιουγκοσλαβικής κρίσης και της διεθνούς επέμβασης (πρώτα στη Βοσνία και μετά στο Κόσοβο) έγιναν κατανοητά από τους Έλληνες. Κατά συνέπεια, η πραγματική επιρροή του «μουσουλμανικού τόξου» ήταν πολύ σημαντικότερη από αυτή που δείχνει το σχετικά μικρό χρονικό διάστημα που κυριάρχησε στη δημόσια συζήτηση. Τα αίτια της εγκατάλειψης αυτής της νοητικής κατασκευής στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 συνδέονται περισσότερο με το τέλος της χρησιμότητάς της για τους διαμορφωτές πολιτικής και λιγότερο με την «αντικειμενική» διάψευσή της.

The Rise and Fall of a Geopolitical Myth: The 'Muslim Axis' in the Balkans and Greek Foreign Policy

Haralambos Tsardanidis, Asteris Houliaras

ABSTRACT

The article examines the causes and consequences of a geopolitical myth, the belief – widely held in Greece in the early 1990s – that a 'muslim axis' threatened the stability of the Balkans. This geographical perception began as a 'practical discourse' promoted by policy-makers and not as a strong and 'deep' view of the average Greek citizen. However, the concept 'muslim axis' influenced significantly the way in which the crisis in former Yugoslavia and the international interventions (first in Bosnia and then in Kosovo) were perceived in Greece. As a result, the real influence of the concept was far more important than its brief period of dominance in the public discourse implies. Its disappearance in the second half of the 1990s is not so much the result of its objective failure to help understand Balkan developments; it reflects far more the end of its utility for policy makers.

* Μια συντομότερη και λιγότερο αναλυτική μορφή αυτού του κειμένου παρουσιάστηκε στο 6ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2002).

** Διευθυντής του Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, e-mail: sae@hol.gr.

*** Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: huliaras@hua.gr.

Εισαγωγή

Η κριτική γεωπολιτική είναι μια θεωρητική προσέγγιση που απαντάται στις επιστήμες των διεθνών σχέσεων και της πολιτικής γεωγραφίας. Η προσέγγιση αυτή γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στη δεκαετία του '90 (Agnew 1998, Agnew & Corbridge 1995, Dodds and Atkinson 2000, Mamadouh 2000, O Tuathail 1996, O Tuathail 1999, O Tuathail, Dalby & Routledge 1998).¹ Επηρεασμένη από τα ρεύματα της μετα-νεωτερικότητας, του μετα-δομισμού και της κριτικής θεωρίας, η κριτική γεωπολιτική υποστηρίζει ότι οι «παραδοσιακές» γεωπολιτικές ερμηνείες «διαβάζουν» τις διεθνείς εξελίξεις και τον παγκόσμιο χάρτη μ' έναν επιφανειακό τρόπο. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της νέας αυτής προσέγγισης, η «παραδοσιακή» γεωπολιτική παράγει μια ιδιαίτερα υποκειμενική «γνώση», καθώς αγνοεί τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις περί γεωγραφικού χώρου.

Εμπνευσμένη από τις απόψεις του Derrida, η κριτική γεωπολιτική «αποδομεί» τη γεωγραφική γνώση, εξετάζοντας τη «γεωγραφική φαντασία», δηλαδή τις γεωγραφικές υποθέσεις, αντιλήψεις και νοητικές κατασκευές που επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων στη διεθνή πολιτική. Έτσι, οι «παραδοσιακές γεωπολιτικές αναλύσεις» έπαιξαν σημαντικό ρόλο (ιδιαίτερα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής των ισχυρών κρατών, «όχι επειδή οι θέσεις της γεωπολιτικής ήσαν όντως ορθές [...] αλλά επειδή αποτέλεσαν πειστικούς μύθους» (Ηρακλείδης 2000a: 187). Οι θεωρητικοί λοιπόν της κριτικής γεωπολιτικής ασχολούνται με τη μελέτη της «πολιτικής της εγγραφής του πλανητικού χώρου», δηλαδή με τον εντοπισμό και την ανάλυση κυρίαρχων γεωπολιτικών αφηγήσεων και μύθων.

Η κριτική προσέγγιση έχει αναπτυχθεί σε τέσσερα επίπεδα: την επίσημη, την πρακτική, τη λαϊκή και τη δομική γεωπολιτική (O Tuathail 1999: 110-111). Η συμβατική κριτική γεωπολιτική ασχολείται με την «παραδοσιακή» γεωπολιτική σκέψη επιδιώκοντας να καταγράψει τις σχέσεις εξουσίας που τη διαμόρφωσαν. Η πρακτική κριτική γεωπολιτική μελετά τις γεωγραφικές αντιλήψεις που επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική. Για παράδειγμα, τα στερεότυπα για τη γεωγραφική έννοια των «Βαλκανίων» έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οι Αμερικανοί διαμορφωτές πολιτικής κατανόησαν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας (O Tuathail 1999: 114-117). Η λαϊκή κριτική γεωπολιτική αναλύει τις νοητικές κατασκευές που δημιουργούν και συντηρούν τα διάφορα μέσα μαζικής ενημέρωσης, μέσα που διαμορφώνουν με τη σειρά τους τα πιστεύω της κοινής γνώμης. Τέλος, η δομική κριτική γεωπολιτική εξετάζει τις αντιλήψεις για τις γενικότερες τάσεις (π.χ. παγκοσμιοποίηση, ασύμμετρες απειλές κ.λπ.) που χαρακτηρίζουν το μετα-διπολικό κόσμο.

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να κατανοήσει την άνοδο και την πτώση μιας γεωπολιτικής αφήγησης, ενός γεωπολιτικού μύθου που επηρέασε τόσο τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινής γνώμης όσο και τις απόψεις ενός σημαντικού τμήματος των διαμορφωτών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τη δεκαετία του '90:² την πεποίθηση περί της ύπαρξης ενός «μουσουλμανικού τόξου» στα Βαλκάνια. Βασικά ερωτήματα τα οποία θα εξετάσουμε είναι:

Πρώτον, σε ποια έκταση η αντίληψη περί της «απειλής ενός μουσουλμανικού τόξου» αντανάκλασε και εντασσόταν στη γενικότερη λαϊκή γεωπολιτική αντίληψη και στα στερεότυπα που είχαν διαμορφωθεί για την «εθνική μοναξιά» του Ελληνισμού, ο οποίος «βάλλεται πανταχόθεν» και «απειλείται από στί-

1. Βλ. επίσης τα τεύχη-αφιερώματα στην κριτική γεωπολιτική των περιοδικών *Political Geography* (6/7, 1996) και *Environment and Planning D: Society and Space* (12, 1994).

2. Ο μύθος αυτός αναπτύχθηκε σε εξίσου έντονο βαθμό όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και τη Ρωσία (βλ. παρακάτω).

φη βαρβάρων» (Παπαδημητρόπουλος 1992). Ή — κάπως ειδικότερα — αν η φιλολογία περί «μουσουλμανικού τόξου» ήταν η αντανάκλαση ενός ιδιότυπου ελληνικού «βαλκανισμού».³

Δεύτερον, σε ποιο βαθμό η νοητική κατασκευή «μουσουλμανικό τόξο» αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα «εργαλειακού» πρακτικού γεωπολιτικού λόγου (discourse) που είτε είχε ως στόχο την απόκτηση από την Ελλάδα ενός νέου γεωπολιτικού ρόλου που θα αναβάθμιζε τη στρατηγική σημασία της, είτε θα λειτουργούσε ως μοχλός πολιτικής εκμετάλλευσης στην εσωτερική πολιτική σκηνή από ορισμένους πολιτικούς ώστε να καταστεί το εφελτήριο ανόδου τους στην κομματική/κυβερνητική ιεραρχία. Ή μήπως, τέλος, η εκφορά του λόγου αυτού αποτελούσε μέσο προσέλευσης αναγνωστών, ακροατών και θεατών για τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.⁴

Στόχος μας, επίσης, είναι να αναλύσουμε τις συνέπειες της εμφάνισης της νοητικής αυτής κατασκευής, αλλά και να εξετάσουμε τα αίτια της μετέπειτα σχεδόν απόλυτης εξαφάνισής της από το δημόσιο λόγο.

Η έννοια του «μουσουλμανικού τόξου»

Σήμερα το «μουσουλμανικό τόξο» σπανίως αναφέρεται από πολιτικούς ή από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Ακόμη μάλιστα και οι λίγες αναφορές στον Τύπο είναι συνήθως αρνητικές — υπογραμμίζοντας συχνά και μια «ανήθικη» διάσταση ενός γεωγραφικού μύθου που κυριάρχησε στην Ελλάδα για χρόνια. Σύμφωνα μ' ένα δημοσιογράφο:

«Προσδίδοντας [...] καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα στον πόλεμο στη Βοσνία, μιλούσαμε για τον κίνδυνο δημιουργίας μουσουλμανικού τόξου στα βόρεια σύνορά μας. Με το επιχείρημα αυτό αφενός καθησυχάζαμε τη συνείδησή μας για τις σφαγές από τους Σέρβους των μουσουλμάνων, τους οποίους είχαμε φθάσει στο σημείο να ταυτίζουμε με τους Τούρκους, αφετέρου δίναμε υπόσταση στις φαντασιώσεις μας ότι ήρθε η στιγμή της εθνικής ανάτασης» (Μορώνης 1998).

Μόνο σε ένα πολύ μικρό τμήμα της κοινής γνώμης η έννοια του «μουσουλμανικού τόξου» παραμένει ακόμη ζωντανή. «Απαιτείται», σημείωνε πρόσφατα ένας νεαρός στη Βουλή των Εφήβων, «πολύπλευρη συνεργασία με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (ορθόδοξο σπαθί), για να τσακίσουμε το μουσουλμανικό τόξο [και να επιτύχουμε] περικύκλωση της Τουρκίας, με τη βοήθεια όλων των χριστιανικών βαλκανικών χωρών».⁵

Η γεωγραφική αυτή αντίληψη — που σήμερα φαίνεται ακραία — την περίοδο 1991-1994 κυριαρχούσε στον ελληνικό δημόσιο λόγο, τόσο της κοινής γνώμης και των ΜΜΕ όσο και των πολιτικών ελίτ, τόσο δηλαδή στο επίπεδο της λαϊκής όσο και στο επίπεδο της πρακτικής γεωπολιτικής. Έτσι, η νοητική αυτή κατασκευή δεν περιοριζόταν μόνο στα στελέχη του κόμματος που σε μεγάλο τμήμα αυτής της περιόδου κατείχε την εξουσία: της Νέας Δημοκρατίας.⁶

Κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική γεωπολιτική αφήγηση περί «μουσουλμανικού τόξου» έπαιξαν οι εκτιμήσεις για τον αναβαθμισμένο ρόλο της Τουρκίας στα Βαλκάνια. Η άποψη που υιοθετήθηκε από πολλούς Έλληνες πολιτικούς, αναλυτές και δημοσιογράφους εκείνης της εποχής ήταν ότι η Τουρκία επιδίω-

3. Η Μαρία Τοντόροβα ωστόσο ισχυρίζεται ότι ο «βαλκανισμός» αναπτύχθηκε βαθμιαία, ανεξάρτητα από τον «οριενταλισμό», και αυτό γιατί η Νοτιοανατολική Ευρώπη δεν ανήκει γεωπολιτικά στη Μέση Ανατολή. Ο «βαλκανισμός» και το υποκειμένο του είναι φυλακισμένα μέσα σ' ένα πεδίο λόγου όπου τα «Βαλκάνια» δημιουργούν αντιθετικό ζεύγος με τη «Δύση» και την «Ευρώπη», ενώ ο «βαλκανισμός» είναι ο σκοτεινός Άλλος του «δυτικού πολιτισμού» (Τοντόροβα 1996: 113). Για μια πιο εκτεταμένη ανάλυση, βλ. Τοντόροβα 2000.

4. Ο καθηγητής Λουκάς Τσούκαλης, με αφορμή τη γενικότερη αντιμετώπιση από τη Ελλάδα της βαλκανικής κρίσης, αναρωτιέται: «Μήπως αυτές οι υπερβολές και η έμφαση κυρίως σε φόβους που θεωρώ υπερβολικούς, σχετίζονται με κάτι το οποίο θα ονόμαζα συλλογική ανασφάλεια αυτής της χώρας [...] ή μήπως και σε ποιο βαθμό η δραματοποίηση αυτή χρησιμοποιήθηκε ή χρησιμοποιείται ως μέσο προσέλευσης αναγνωστών ή ακροατών ή, αν θέλετε ακόμη, για να το πω πιο προκλητικά, και ψηφοφόρων πολλές φορές;» (Τσούκαλης 1992: 21-22).

5. <http://www.parliament.gr/gr/vouliefivwn/praktika/default.htm>.

6. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το ερώτημα του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Γ. Κατσιμπάρδη προς τον υφυπουργό Εσωτερικών τον Φεβρουάριο του 1993: «Σε μια εποχή που όλοι μιλάνε για τους κινδύνους που εγκυμονεί το μουσουλμανικό τόξο, το Υπουργείο Εσωτερικών αυξάνει τους μουσουλμάνους Έλληνες [...] Ενώ μέχρι το 1988 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ χορηγούσε 47 ιθαγένειες σε μουσουλμάνους, πέρυσι δόθηκαν 113. Έτσι που πάτε θα δημιουργήσετε κομπόλη αλλοδαπών στην Ελλάδα» (Τα Νέα, 12/2/1993).

κε — με τη χρήση της «κοινής» θρησκευτικής ταυτότητας — τη δημιουργία ενός «άξονα», ο οποίος διαμέσου της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ θα εκτεινόταν βορείως προς το Κόσοβο για να καταλήξει στη Βοσνία και την Αλβανία. Ο υποτιθέμενος αυτός «άξονας» όχι μόνο θεωρούνταν ότι θα διεύρυνε την τουρκική επιρροή στα Βαλκάνια, αλλά παράλληλα θα προωθούσε την αυτονομία και αργότερα την αυτοδιάθεση των τουρκογενών πληθυσμών της περιοχής.⁷ Τον Φεβρουάριο του 1992 ο τότε αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Ανδρέας Παπανδρέου τόνιζε ότι:

7. Για μια τέτοια ανάλυση του ρόλου της Τουρκίας, που αποπειράται να στηριχθεί θεωρητικά και στα πορίσματα της παραδοσιακής γεωπολιτικής σκέψης, βλ. Αλευρομάγειρος 1992.

«η Τουρκία μετετράπη τώρα στον προστάτη των μουσουλμανικών μειονοτήτων σε Αλβανία, Βουλγαρία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Έχει προσφέρει τις καλές της υπηρεσίες, έχει σύμφωνο στρατιωτικής συνεργασίας με τη Βουλγαρία, έχει αναλάβει την αναδόμηση, ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων της Αλβανίας και διαμορφώνεται ένας άξονας Άγκυρας - Σόφιας - Σκοπίων - Τιράνων, τον οποίο πρέπει ενεργά να αντιμετωπίζουμε με επιθετική διπλωματία, η οποία γίνεται σήμερα το πρώτο αιτούμενο για τη χώρα μας» (Πρακτικά Βουλής 1992).

Πολλοί μάλιστα δεν αναφέρονταν καν σε «μουσουλμανικό τόξο» αλλά σε «τουρκικό τόξο», όπως ο βουλευτής και τέως υπουργός Στέλιος Παπαθεμελής [«Η Τουρκία πράγματι επεκτείνει τις δυνατότητες στην περιοχή με τη διείσδυσή της στις βαλκανικές χώρες, με την αξιοποίηση των μουσουλμανικών μειονοτήτων στις χώρες αυτές, με τη διαμόρφωση του άλλως πως καλούμενου τουρκικού τόξου στην περιοχή» (Παπαθεμελής 1994: 97)] ή ο πανεπιστημιακός Χριστόδουλος Γιαλλουρίδης [«Η Τουρκία δεν αναπτύσσει ισλαμικό τόξο, αλλά ένα τόξο τουρκικών ερεισμάτων και επιρροής. Δηλαδή ασκεί μία πολιτική η οποία επιδιώκει να μετατρέψει την Τουρκία σε περιφερειακό σταθεροποιητή στα Βαλκάνια και επομένως να ελέγχει και από το βορρά το ελληνικό πολιτικό σύστημα» (Γιαλλουρίδης χ.χ.: 44)] ή ο αναλυτής Κωνσταντίνος Χολέβας [«Τουρκικό τόξο ή μουσουλμανικό τόξο; Είναι ένα ερώτημα που απασχολεί την ελληνική κοινή γνώμη, απ' όπου άρχισε να γίνεται αισθητή η διείσδυση της Τουρκίας στον βαλκανικό χώρο μέσω της αξιοποίησης μουσουλμανικών μειονοτήτων. Η άποψή μας είναι ότι αυτή την στιγμή τουλάχιστον δεν πρόκειται για μια θρησκευτική συσπείρωση φανατικών μουσουλμάνων, αλλά για μια πρόσδεση διαφόρων ομάδων στο άρμα της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής» (Χολέβας 1993a: 22)]. Η αντίληψη στην Ελλάδα ήταν ότι η τουρκική πολιτική επιδίωκε την αποδυνάμωση της Σερβίας και την εξασθένιση της ελληνικής επιρροής στα Βαλκάνια. Η κυρίαρχη δηλαδή άποψη ήταν ότι η Τουρκία θα εξελισσόταν σε ηγετίδα δύναμη των μουσουλμάνων των Βαλκανίων, και έτσι, μ' έναν έμμεσο τρόπο, η «τουρκική απειλή κατά της Ελλάδος» θα εξαπλωνόταν από τα ανατολικά στα βόρεια σύνορά της — μια «κλασική κίνηση περικύκλωσης».

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 η Τουρκία ανησυχούσε — όπως και η Ελλάδα — για τις επιπτώσεις της αλλαγής των διεθνών συνόρων στα Βαλκάνια. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η Άγκυρα αναγνώρισε την Κροατία και τη Σλοβενία μετά την Ευρωπαϊκή Ένωση (Χουλιάρας 1994). Ωστόσο η ελληνική αντίληψη περί «μουσουλμανικού τόξου» φαινόταν να επιβεβαιώνεται από τις διακηρυγμένες φιλοδοξίες της Τουρκίας για έναν ηγετικό ρόλο στις τουρκόφωνες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας που μόλις πρόσφατα είχαν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους. Οι δηλώσεις Τούρκων αξιωματούχων για

«τουρκικούς» πληθυσμούς από την «Αδριατική μέχρι την Κίνα» φαίνονταν σε πολλούς Έλληνες να καταδεικνύουν «πέραν πάσης αμφιβολίας» τα σχέδια της Άγκυρας για τα Βαλκάνια. Κι αυτό παρόλο που ορισμένοι προσεκτικοί παρατηρητές διαπίστωναν ότι μόνο ένα μικρό τμήμα του τουρκικού πολιτικού φάσματος επιδείκνυε κάποιο πραγματικό ενδιαφέρον για την περιοχή (Κούρκουλας 1993). Η Άγκυρα δεν φαινόταν στις αρχές της δεκαετίας του '90 να έχει διαμορφώσει μια συγκροτημένη πολιτική στα Βαλκάνια, ενώ η οικονομική της παρουσία περιοριζόταν στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία (Kut 1996/1997: 43-45).

Η άποψη περί βαλκανικού «μουσουλμανικού τόξου» που κυριάρχησε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '90 – σε μεγάλο βαθμό – εισήχθη από το εξωτερικό. Η αντίληψη αυτή ήταν – και συνεχίζει να είναι – έντονη τόσο σε σερβικούς όσο και σε ρωσικούς εθνικιστικούς κύκλους. Στο Βελιγράδι χρησιμοποιήθηκε τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου της Βοσνίας όσο και των νατοϊκών βομβαρδισμών στο Κόσοβο ως τμήμα μιας ημεπίσθη «συνωμοτικής» ερμηνείας των γεγονότων (Zivojinovic 1992, Tanaskovic 1992). Σύμφωνα, για παράδειγμα, με την ανάλυση του πρακτορείου Τανγιούγκ κατά τη διάρκεια της δυτικής επέμβασης στο Κόσοβο, «η δημιουργία του μουσουλμανικού τόξου συμπίπτει και με τα αμερικανικά στρατηγικά συμφέροντα, αφού η Ουάσιγκτον, στηριζόμενη στους μουσουλμάνους, επιδιώκει να απωθήσει τη Ρωσία από τα Βαλκάνια και από την Κεντρική Ασία».⁸ Μάλιστα τμήματα της ρωσικής ελίτ απειλούνται ακόμη και σήμερα να μιλούν περί «μουσουλμανικού τόξου» που απειλεί τις «ορθόδοξες χώρες». Για παράδειγμα, σε πρόσφατη επίσκεψή του στην Αθήνα, ο πρώην Ρώσος πρωθυπουργός κ. Πριμακόφ, απευθυνόμενος προς τους κ.κ. Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο και Γεώργιο Παπανδρέου, επισήμανε πως είναι τέτοιες οι τάσεις στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή που φαίνεται να υπάρχει υπαρκτός κίνδυνος για «ένα ισλαμικό τόξο από την Αδριατική έως την Ινδία» (Μητσός 2001).

Στην Ελλάδα θεωρήθηκε ότι η «απειλή» που συνιστούσε το «μουσουλμανικό τόξο» απαιτούσε την υιοθέτηση μιας διττής στρατηγικής: αφενός τη σύσταση στα Βαλκάνια ενός αντίστοιχου «ορθόδοξου τόξου»,⁹ μιας συμμαχίας που θα περιλάμβανε τις «ορθόδοξες δυνάμεις» (Λαζαρίδης 1991, Χολέβας 1993b),¹⁰ και αφετέρου την ανάδειξη της Ελλάδας σε «αιχμή του δόρατος» της χριστιανικής Δύσης ενάντια στη «διείσδυση» των μουσουλμάνων στη Βαλκανική αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Οστούσο πολύ σύντομα διαφάνηκε ότι η οικοδόμηση μιας ορθόδοξης συμμαχίας κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν. Τελικά το «ορθόδοξο τόξο» περιορίστηκε στην «ελληνοσερβική φιλία», αφού η «ανθελληνική» Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας δεν «μπορούσε» να συμμετάσχει, ενώ η Βουλγαρία θεωρήθηκε ότι ακολουθεί μια «φιλομουσουλμανική» πολιτική όταν, μετά τις εκλογές του 1991, το κόμμα που εκπροσωπούσε την τουρκική μειονότητα υποστήριξε το σχηματισμό μιας κυβέρνησης συνασπισμού. Σύμφωνα με τον στρατηγό Γρυλλάκη, σύμβουλο του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσotάκη, μόλις ο Ζέλεφ «έγινε πρόεδρος της Βουλγαρίας [...] νεκρανάστησε το περιβόητο μουσουλμανικό τόξο της Βαλκανικής, λησμόνησε παντελώς τους Έλληνες ευεργέτες του και στράφηκε χωρίς προσχήματα εναντίον της Ελλάδας».¹¹ Όχι τυχαία, σε μια δημοσκοπήση του 1993 οι Έλληνες εκφράζουν τη συμπάθειά τους για τους «ορθόδοξους» Σέρβους αλλά και την ταυτόχρονη αντιπάθειά τους για τους ομόδοξους της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 1998). Βασική όμως προϋπόθεση για τη σύναψη μιας πειστικής ορθό-

8. *Τα Νέα*, 20/4/1999.

9. Για την προσπάθεια μιας πλευράς της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος να συγκροτήσει ένα «ορθόδοξο τόξο» στα Βαλκάνια και να επηρεάσει την εξωτερική πολιτική της χώρας, βλ. Michas 2002: 109-119.

10. Βλ. π.χ. τις απόψεις του αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών Γ. Μαγκάκη (Michas 2002: 47).

11. *Το Βήμα*, 23/12/2001.

12. Για τις προτεραιότητες της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο αυτή, βλ. Τσαρδανίδης 1999.

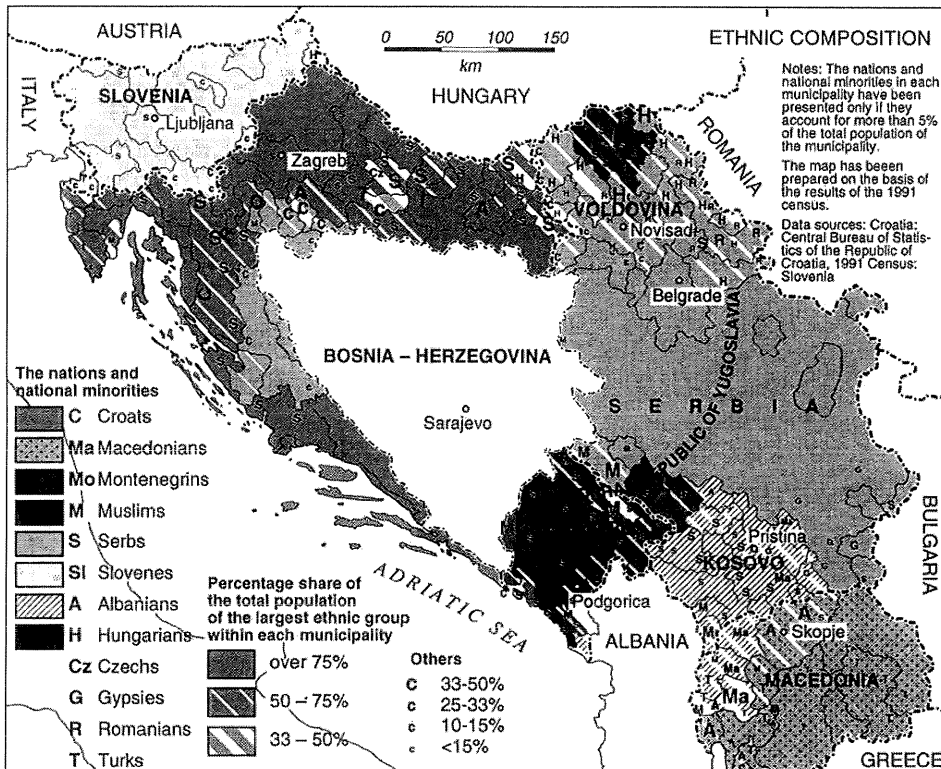
δοξης συμμαχίας αποτελούσε η συμμετοχή της Ρωσίας, της οποίας όμως η πολιτική αυτή την περίοδο χαρακτηριζόταν από μια προσπάθεια προσέγγισης με τη Δύση, ενώ παράλληλα το ενδιαφέρον και η επιρροή της στα Βαλκάνια είχαν μειωθεί σημαντικά.¹²

Το «μουσουλμανικό τόξο» στα Βαλκάνια υιοθετήθηκε από ισχυρούς κύκλους της Εκκλησίας της Ελλάδος, κύκλους που ευθύς εξαρχής θεώρησαν ότι τα αίτια της σύγκρουσης στη Γιουγκοσλαβία ήταν θρησκευτικά. Η θρησκευτική ερμηνεία της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας τόνιζε μια υποτιθέμενη «συνωμοσία του Πάπα» (Παπανδρόπουλος 1992) υιοθετώντας μια λογική άσπρου-μαύρου, μια λογική σύγκρουσης των δυνάμεων του «κακού» μ' εκείνες του «καλού». Το 1992 ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος έγραφε ότι στη Βοσνία «οι Σέρβοι πολεμούν [...] με το σταυρό στο ένα χέρι και το όπλο στο άλλο. Βλέπουν τους Μουσουλμάνους από την άλλη πλευρά, εκπαιδευμένους από φανατικούς Μουτζαχεντίν που έχουν έλθει από διάφορες ισλαμικές χώρες, να πολεμούν στο όνομα του Αλλάχ, να καταστρέφουν εκκλησίες, να βιάζουν, να σφάζουν αμάχους [...]» (Χριστόδουλος 1992). Σε άλλο δε άρθρο του τόνιζε ότι «η θρησκευτική διάσταση του πολέμου αυτού συνεπάγεται μια διαφορετική συμπεριφορά της διεθνούς κοινότητας έναντι των εμπολέμων, και όμως όλα εκεί στη Βοσνία εξελίσσονται “φυσιολογικά”, με τους ορθόδοξους να είναι το “μαύρο πρόβατο” στη ράχη του οποίου έχουν φορτώσει οι πάντες τις ευθύνες και τις ενοχές, και με τους μουσουλμάνους να απολαμβάνουν προστασίας και ενισχύσεως στη προσπάθειά των να επιβάλουν κράτος τρόμου, σφαγής και διακρίσεων εις βάρος των Σέρβων, που έχουν και αυτοί αναφαίρετα δικαιώματα στην πατρώα γη. Το πρόβλημα, κατά συνέπεια, είναι πώς και πότε θα λειτουργήσει αποτελεσματικότερα ο Ορθόδοξος Άξονας στα Βαλκάνια» (Χριστόδουλος 1993).¹³

13. Δεν υπήρχε πάντως ομοφωνία στους κόλπους της Ελληνικής Εκκλησίας για την ανάγκη δημιουργίας «ορθόδοξου άξονα» στα Βαλκάνια, ως αντίδραση δημιουργίας ενός «ισλαμικού τόξου» στην περιοχή (βλ. Χρυσόστομος 1993).

«Ενας συνδυασμός Ζέλεφ στην Προεδρία της Βουλγαρίας και Ένωσης Δημοκρατικών Δυνάμεων, με τη μουσουλμανική υποστήριξη, στην κυβέρνηση της χώρας απειλεί τα ελληνικά συμφέροντα ...»
Γελοιογραφία που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Αντί, 477: 36, 1991.

Χάρτης 1.
Η εθνική σύνθεση στην πρώην Γιουγκοσλαβία

Πηγή: F. W. Carter & H.T. Norris (1996), *The Changing Shape of the Balkans*, London: UCL Press, σ. xii-xiii.

Ωστόσο ως σημαντικότερος λόγος της ευρείας χρήσης της έννοιας «μουσουλμανικό τόξο» στην Ελλάδα είναι η υιοθέτησή της από την πολιτική ελίτ της χώρας, και ιδιαίτερα από τον τότε υπουργό Εξωτερικών Αντώνη Σαμαρά – και μάλιστα προτού ακόμη διαλυθεί η Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδία. Ο πρώην υπουργός Εξωτερικών, προφανώς επηρεασμένος από τη συζήτηση περί σύγκρουσης Δύσης και Ισλάμ που είχε απασχολήσει ως προοπτική την αμερικανική διάνοηση μετά τον Πόλεμο του Κόλπου (το 1993 κωδικοποιήθηκε ως «σύγκρουση των πολιτισμών» από τον καθηγητή Samuel Huntington), επιχείρησε να παρουσιάσει την Ελλάδα ως προμαχώνα της Δύσης – ως την αιχμή του δόρατος – μπροστά σε ένα επιθετικό και επεκτατικό Ισλάμ (Βασιλόπουλος 1990). Η άποψή του στηριζόταν στην υπόθεση ότι, εάν προβαλλόταν στις δυτικές χώρες (και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ) ο ρόλος της Ελλάδας ως προτυργίου του «δυτικού διαφωτισμού» έναντι μιας «σκοταδιστικής Ανατολής», τότε θα αναβαθμιζόταν η στρατηγική σημασία της χώρας. Ο κ. Σαμαράς επανειλημμένα τόνιζε ότι η Ελλάδα πρέπει να μετατοπίσει το κέντρο βάρους της εξωτερικής της πολιτικής: «Τα νώτα της Ελλάδας αλλάζουν. Δεν είναι πια η Μεσόγειος αλλά τα βόρεια σύνορά μας τα νώτα της Ελλάδας [...] Για την Ελλάδα [...] υπάρχει και ένας επιπλέον λόγος για τη νέα αυτή πολιτική αντίληψη: είμαστε η αιχμή του δόρατος της μη ισλαμικής Ευρώπης. Και ο ρόλος μας προς τη Δύση δεν μπορεί παρά να προσδιορίζεται απ' αυτό το γεγονός».¹⁴ Στη συνέχεια, βέβαια, η χρήση της λογικής αυτής απέκτησε μια τέτοια δυναμική που υιοθετήθηκε και από πολλά στελέχη του ΠΑΣΟΚ.

14. Η Καθημερινή, 2/9/1990.

Τέλος, τα ελληνικά ΜΜΕ αποδέχθηκαν και ενίσχυσαν – με ελάχιστες εξαιρέσεις – τα περί «μουσουλμανικού τόξου» στα Βαλκάνια.¹⁵ Εν μέρει αυτή η υιοθέτηση της θρησκευτικής ερμηνείας του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία σχετίζεται με την ίδια τη φύση των ΜΜΕ ως «συμπιεστών» του χώρου και του χρόνου

15. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση των βαλκανικών ΜΜΕ και της γιουγκοσλαβικής κρίσης, βλ. Lenkova 1998.

– μ' άλλα λόγια, το «μουσουλμανικό τόξο» ως μονοσήμαντη, απλή ερμηνεία μιας πολύπλοκης πραγματικότητας ήταν από τη φύση του κατάλληλο για τη γλώσσα που χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ.

Συνέπειες και πτώση

Το «μουσουλμανικό τόξο» ως γεωπολιτική αφήγηση είχε μια σειρά από αρνητικές επιπτώσεις.

Πρώτα απ' όλα, υπερτονίζοντας τις θρησκευτικές αντιθέσεις στα Βαλκάνια, συσκότισε τη συζήτηση σχετικά με τα αίτια της διάλυσης της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας.

Δεύτερον, μείωσε τις ευκαιρίες αντικειμενικής πληροφόρησης για ό,τι συνέβαινε στη Βοσνία, καθώς σημαντικά γεγονότα που δεν εντάσσονταν στην κυρίαρχη αντίληψη είτε αποσιωπούσαν είτε – συνηθέστερα – υποβαθμιζόταν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η σφαγή στη Σρεμπρένιτσα (που αντιμετώπιστηκε από τον ελληνικό Τύπο ως ένα τελείως δευτερεύον γεγονός). Έτσι, το «μουσουλμανικό τόξο» συνέβαλε σε μια συνεχώς αυξανόμενη απόκλιση των αντιλήψεων σημαντικού τμήματος της ελληνικής κοινής γνώμης και τμήματος της ελληνικής πολιτικής ελίτ για την κρίση στη Γιουγκοσλαβία από εκείνες που κυριαρχούσαν και/ή κυριάρχησαν στις άλλες χώρες της Ευρώπης.

Τρίτον, εμπόδισε την κατανόηση των γεγονότων στην πρώην Γιουγκοσλαβία που ακολούθησαν την κρίση στη Βοσνία, περιορίζοντας σοβαρά την ελευθερία χειρισμών στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Ιδιαίτερα η επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Κόσοβο – που αντανάκλουσε την εμπειρία των Δυτικών στη Βοσνία – θεωρήθηκε από πάρα πολλούς στην Ελλάδα «απόλυτα ακατανόητη».

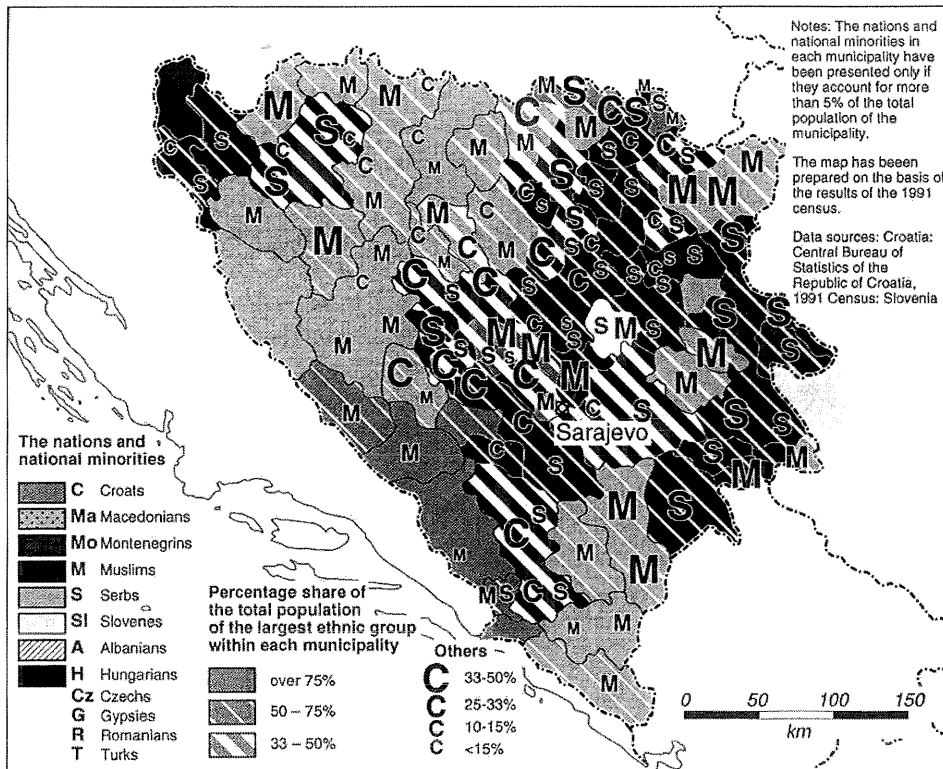
Τέταρτον, οδήγησε σε εκτιμήσεις για την εξωτερική πολιτική των βαλκανικών χωρών που ήταν μονοσήμαντες. Λόγου χάρι, η προσπάθεια της Βουλγαρίας να αποκαταστήσει τις σχέσεις της με την Τουρκία εκλήφθηκε από πολλούς στην Ελλάδα ως «άλωση μιας ορθόδοξης χώρας» μέσω της τουρκικής μειονότητας (Ροζάκης χ.χ.: 47).

Και πέμπτον, δημιούργησε προβλήματα στις σχέσεις της Ελλάδας με τους Άραβες (βλ. παρακάτω) αλλά και την Τουρκία. Ακόμη και το 1997 σενάρια περί «ορθόδοξο τόξο Ελλάδας, Ρωσίας και Αρμενίας» (η υποτιθέμενη απάντηση στο «μουσουλμανικό τόξο») δημοσιεύονταν στον τουρκικό Τύπο, ενισχύοντας την παλιά τουρκική αντίληψη περί «περικύκλωσης» από «εχθρούς» και επιδεινώνοντας τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.¹⁶

16. *Ελευθεροτυπία*, 21/3/1997.

Οι λόγοι της σταδιακής εγκατάλειψης του «μουσουλμανικού τόξου» ως αφήγησης και η σχεδόν πλήρης εξαφάνισή του από το λόγο (discourse) της ελληνικής πολιτικής ελίτ αλλά και της ελληνικής κοινής γνώμης μέσα σε μια πενταετία από την εμφάνισή του (1990-1995) φαίνεται να είναι οι ακόλουθοι:

1) Το «μουσουλμανικό τόξο» αποδείχθηκε ότι δεν αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για την αναβάθμιση της στρατηγικής σημασίας της χώρας. Η εκτίμηση για τις θετικές συνέπειες της προώθησης του λόγου για το «μουσουλμανικό τόξο» φάνηκε ξεκάθαρα ότι στηριζόταν σε τρεις βασικά λανθασμένες υποθέσεις (Τσαρδανίδης 1990):

Χάρτης 2.
*Η εθνική σύνθεση
 στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη*

Πηγή: F. W. Carter & H.T. Norris (1996), *The Changing Shape of the Balkans*, London: UCL Press, σ. xii-xiii.

α) Η άποψη ότι η Τουρκία δεν αποτελούσε αξιόπιστο σύμμαχο της Δύσης, αφενός λόγω της εξάρσης του ισλαμικού φανατισμού στο εσωτερικό της και αφετέρου λόγω της υποστήριξης που παρείχε στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων, αποδείχθηκε εξαιρετικά απλοϊκή. Και αυτό διότι, μολονότι υπήρξε ενδυνάμωση των ισλαμικών στοιχείων στην Τουρκία, πράγμα που οδήγησε το ισλαμικό κόμμα της «Ενήμερίας» στην εξουσία (για μικρό χρονικό διάστημα), το ισλαμικό κίνημα δεν μπόρεσε να απειλήσει, και πολύ περισσότερο να ανατρέψει, τον κοσμικό χαρακτήρα του τουρκικού κράτους. Και επιπλέον, διότι η αξιοπιστία της Τουρκίας ως συμμάχου, ιδιαίτερα μετά τη στάση υποστήριξης για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα στη Βοσνία που υιοθέτησε, μάλλον αναβάθμισε τη στρατηγική σημασία της στα μάτια των κυβερνήσεων των ΗΠΑ και της Ε.Ε. Αντίθετα, η προσκόλληση της ελληνικής κοινής γνώμης και της Εκκλησίας στους «ορθόδοξους» της Βοσνίας και τη Σερβία συνέβαλε στη περιθωριοποίηση των θέσεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και σε άλλα σημαντικότερα για την Αθήνα ζητήματα, όπως εκείνο του Μακεδονικού. Η Δύση τελικά συμπαράταχθηκε πρώτα με τους μουσουλμάνους της Βοσνίας και αργότερα με τους Αλβανούς μουσουλμάνους του Κοσόβου. Η Ελλάδα, συνεπώς, αποδείχθηκε ότι δεν μπορεί να αναδειχθεί ως ο προμαχώνας του Χριστιανισμού, το προκεχωρημένο φυλάκιο μπροστά σε μια θάλασσα μουσουλμάνων που απειλούν τις βασικές αξίες της Δύσης. Αντίθετα, οι αξίες αυτές απειλούνταν όχι από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής Χερσονήσου, αλλά από την πολιτική της εθνικής κάθαρσης που κατά κύριο λόγο εφαρμοζόταν από τους ορθόδοξους Σέρβους. Επιπρόσθετα, ακόμη κι αυτοί στη Δύση που συνέχισαν να προωθούν την ιδέα της «σύγκρουσης των πολιτισμών» του Huntington δεν ενέτασαν την Ελλάδα στο «δυτικό» χριστιανισμό αλλά στο «σλαβο-ορθόδοξο» κόσμο.

β) Η άποψη ότι η σχετικά ευνοϊκή στάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι της ομόδοξου Σερβίας θα της απέφερε σημαντικά πλεονεκτήματα διαψεύστηκε. Η φιλοσερβική πολιτική της Ελλάδας την περίοδο αυτή βασιζόταν, σύμφωνα με τον πρώην υφυπουργό Εξωτερικών Χρήστο Ροζάκη, στην ιστορική φιλία ανάμεσα στους δύο λαούς, που έχει τις ρίζες της στα τέλη του 19ου αιώνα, στην κοινή θρησκευτική ταυτότητα καθώς και «[σ]την άδηλη αντίθεσή μας με το μουσουλμανικό στοιχείο, που συνιστά τμήμα των πληθυσμών του νότιου τμήματος της περιοχής, το οποίο χαρακτηρίσαμε ομαδικά και αλληλέγγυα φιλοτουρκικό, χώρο αποκλειστικού κυνηγιού της Τουρκίας. Και βέβαια, κινηθήκαμε με τη φρούδα ελπίδα ότι η σερβική επιλογή θα μας βοηθήσει να εξουδετερώσουμε, με τη συμμαχία μας με το Βελιγράδι, το μακεδονικό κίνδυνο ή, ακόμα, τις πιθανές βουλγαρικές και αλβανικές διεκδικήσεις στο νότο» (Ροζάκης 1994: 66). Η υποστήριξη αυτή προς τη σερβική πολιτική, εκτός του ότι απομόνωσε την Ελλάδα διεθνώς, έδειξε ότι «ηθικές και πανανθρώπινες αξίες που ευαισθητοποιούν τους Έλληνες σε άλλα θέματα χάθηκαν, σε αυτή την περίπτωση, σε ένα συνδυασμό εθνικιστικής μυωπίας και ψυχρού στρατηγικού (σερβλού βέβαια) υπολογισμού, στο πλαίσιο της δημιουργίας αντι-τουρκικού, “αντι-σκοπιανού”, αντι-αλβανικού ή, για ορισμένους, και αντι-δυτικού άξονα» (Ηρακλείδης 2000α: 79).

γ) Η εκτίμηση ότι η υποτιθέμενη «συγκρότηση» ενός στηριζόμενου από την Τουρκία «μουσουλμανικού τόξου» ήταν μείζονος σημασίας απειλή για την Ελλάδα αποδείχθηκε λανθασμένη. Την ίδια εποχή τα οράματα της Τουρκίας για αύξηση της επιρροής της από την Αδριατική μέχρι την Κασπία διαφεύδονταν πανηγυρικά. Η έλλειψη πόρων ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες για τη μη υλοποίηση των τουρκικών φιλοδοξιών για την άσκηση επιρροής.

2) Η ελληνική Εκκλησία σταδιακά εγκατέλειψε τα περί σύγκρουσης ορθόδοξων και μουσουλμάνων στα Βαλκάνια. Ένας σημαντικός λόγος που την οδήγησε μακριά από τη θρησκευτική ερμηνεία της γιουγκοσλαβικής σύγκρουσης ήταν η υιοθέτηση της φιλολογίας περί «μουσουλμανικού τόξου» από το Πατριαρχείο της Μόσχας, το οποίο θεωρούνταν από τις άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες ότι επιδίωκε, προβάλλοντας το μεγάλο αριθμό των πιστών που εκπροσωπεί, να αναλάβει ηγετικό ρόλο, παρακάμπτοντας το αδύναμο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ένας άλλος λόγος ήταν η ανησυχία για την τύχη της ορθόδοξης χριστιανικής μειονότητας της Αλβανίας. Η δραστηριότητα, ιδιαίτερα του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου, αποτελούσε ζωντανό παράδειγμα εφαρμογής μιας άλλης πολιτικής, βασική προτεραιότητα της οποίας ήταν η άμβλυνση των θρησκευτικών και των εθνοτικών αντιθέσεων.

3) Το «μουσουλμανικό τόξο» σταδιακά αποδείχθηκε ότι ήταν μια απλοϊκή και υποκειμενική ερμηνεία μιας πολύπλοκης πραγματικότητας. Η αλήθεια είναι ότι οι μουσουλμάνοι των Βαλκανίων ανήκουν σε ποικίλες εθνότητες και απέχουν πολύ από το να είναι ένα πολιτισμικά ενιαίο σύνολο¹⁷ (πόσο μάλλον μια ενιαία γεωγραφική οντότητα που να μοιάζει με «τόξο που συνδέει τον Εύξεινο Πόντο με την Αδριατική»). Ποτέ οι Βόσνιοι μουσουλμάνοι ή οι Αλβανοί εθνικιστές δεν αποδέχθηκαν την άποψη των ακραίων Σέρβων εθνικιστών ότι είναι «Τούρκοι». Οι Πομάκοι της Βουλγαρίας ελάχιστα κοινά στοιχεία έχουν με τους μουσουλμάνους της Βοσνίας, ενώ ακόμη και οι Αλβανοί εθνικιστές του Κοσόβου δεν ταυτίζονται πολιτισμικά με τους Γκέκηδες της βόρειας Αλβανίας. Αλλά και αν η εθνότητα ή η καταγωγή συμπίπτουν, οι θρησκευτικές διαφορές μεταξύ των μουσουλμάνων των βαλκανικών χωρών είναι έντονες. Για παράδειγμα, οι κοσμικοί Τούρκοι που έζησαν τις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ βρή-

17. Για τους μουσουλμάνους των Βαλκανίων εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το αφιέρωμα του περιοδικού *Nationalities Papers* (τόμ. 28 [1], March 2000, σ. 7-207) με τίτλο «Muslim Minorities in the Balkans».

σκουν πολύ διαφορετικές τις λατρευτικές συνήθειες των ομοεθνών τους που ζουν σε γειτονικές βαλκανικές χώρες (Βουλγαρία, Ελλάδα, ΠΓΔΜ).¹⁸ Πρόκειται, συνεπώς, για μια «ανύπαρκτη οικογένεια» (Μπενάκης 1993: 23-25).

4) Η χώρα άρχισε να αποξενώνεται από τις αραβικές χώρες. Η προσπάθεια του Υπουργείου Εξωτερικών να παρουσιάσει διεθνώς την Ελλάδα ως έναν προμαχώνα της Δύσης διέβρωσε την εικόνα της χώρας στον αραβικό κόσμο και έδωσε τη δυνατότητα στην Τουρκία – χώρα μουσουλμανική – να ενδυναμώσει τους δεσμούς της με τις αραβικές και τις άλλες μουσουλμανικές χώρες (Ήφαιστος & Τσαρδανίδης 1992: 294).

Συμπεράσματα

Η κριτική γεωπολιτική ανάλυση συμβάλλει στην «αποδόμηση» των γεωπολιτικών στερεοτύπων που κυριαρχούν στην πολιτική κουλτούρα. Με την ευαισθησία της στη γεωγραφική διαφορά και την κριτική που ασκεί στον εθνοκεντρισμό, καταδεικνύει την ισχύ πολιτισμικών νοητικών κατασκευών που επηρεάζουν την αντίληψη συγκεκριμένων γεωγραφικών χώρων και, κατ' επέκταση, συμβάλλει στην κατανόηση των αιματηρών συγκρούσεων που εξελίσσονται μέσα σ' αυτούς (Ο Tuathail 1999: 107-110). Σε ό,τι αφορά την κριτική γεωπολιτική ερμηνεία του «μουσουλμανικού τόξου», κυρίως δύο στοιχεία χρήζουν προσοχής: αφενός πρέπει να γίνει σαφής η κοινωνικά κατασκευασμένη φύση της έννοιας, και αφετέρου πρέπει να αναλυθούν οι σχέσεις εξουσίας που το πρόβαλλαν ως «ερμηνεία» των βαλκανικών συγκρούσεων.

Θα μπορούσαμε να εντάξουμε την εμφάνιση του γεωπολιτικού λόγου περί «μουσουλμανικού τόξου» στη γενικότερη λαϊκή γεωπολιτική αντίληψη που έχει διαμορφωθεί για την «εθνική μοναξιά» και τον «ανάδελφο» χαρακτήρα του Ελληνισμού; Ήταν δηλαδή το «μουσουλμανικό τόξο» μια συλλογική φαντασίωση που αντανάκλούσε τις ανασφάλειες και τις ασάφειες γύρω από την ταυτότητα των Ελλήνων;¹⁹ Η απάντηση βέβαια δεν είναι δυνατόν να είναι μονοσήμαντη, αλλά από την ανάλυση που προηγήθηκε διαφαίνεται ότι τα περί «μουσουλμανικού τόξου» σαφώς εντάσσονται στον γενικότερο εθνοκεντρικό λόγο που κυριάρχησε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '90. Ωστόσο, αφενός το γεγονός ότι ένα μέρος της ελληνικής πολιτικής ελίτ έπαυξε σημαντικότητα ρόλο στην κατασκευή αυτού του γεωπολιτικού μύθου και αφετέρου ο σχετικά περιορισμένος χρόνος επιβίωσής του στο δημόσιο λόγο μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το «μουσουλμανικό τόξο» είχε κατά κύριο λόγο τα χαρακτηριστικά της πρακτικής και λιγότερο εκείνα της λαϊκής γεωπολιτικής. Αποτελέσει δηλαδή περισσότερο μια νοητική κατασκευή της ελίτ που χαράσσει την εξωτερική πολιτική και λιγότερο ένα βαθύ πιστεύω της κοινής γνώμης. Από τη στιγμή κατά την οποία το «μουσουλμανικό τόξο» εγκαταλείφθηκε από τους διαμορφωτές πολιτικής λόγω των δυσμενών συνεπειών που είχε για τα νοούμενα ως «εθνικά συμφέροντα», αλλά και λόγω των εξελίξεων που ακολούθησαν τη Συμφωνία του Dayton (1995), τότε μειώθηκε αυτόματα και η απήχησή του. Επιπρόσθετα, την ίδια περίοδο το «μουσουλμανικό τόξο» δεν ήταν πλέον σε θέση να εξυπηρετήσει τις φιλοδοξίες ορισμένων πολιτικών, πράγμα που σήμαινε ότι, εφόσον δεν είχε καταφέρει να αποτελέσει βασικό συστατικό στοιχείο των πάγιων γεωπολιτικών εθνοκεντρικών στερεοτύπων και αντιλήψεων της κοινής γνώμης, η επιβίωσή του δεν μπορούσε παρά να είναι προβληματική.

18. Για μια λεπτομερή ανάλυση των διαφορών και ομοιοτήτων των μουσουλμανικών πληθυσμών στα Βαλκάνια, βλ. Poulton & Taji-Farouki 1997.

19. Ο Θ. Λίποβατς θεωρεί ότι, επειδή κατά βάθος οι Έλληνες αισθάνονται ότι δεν τα καταφέρνουν με το δημιουργικό εκσυγχρονισμό της χώρας, γυρεύουν να βρουν (με φανταστικό τρόπο) κάποιον άλλον που να φταίει γι' αυτό (Λίποβατς 2000: 129).

Ωστόσο οι συνέπειες της σύντομης κυριαρχίας του «μουσουλμανικού τόξου» δεν περιορίζονται στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (1991-1995). Η νοητική αυτή κατασκευή επηρέασε τις αντιλήψεις τόσο της κοινής γνώμης όσο και ενός σημαντικού τμήματος της πολιτικής ελίτ της Ελλάδας, εμποδίζοντας την κατανόηση των αιτιών της Γιουγκοσλαβικής κρίσης και στη μετά τη Συμφωνία του Dayton εποχή. Επειδή η σύγκρουση στη Γιουγκοσλαβία – όσο και η δυτική αντίδραση σε αυτή – δεν ήταν μια σειρά από απομονωμένα γεγονότα αλλά ένα continuum αλληλεξαρτήσεων, η αδυναμία κατανόησης του πολέμου στη Βοσνία δυσχέρωνε αποφασιστικά την κατανόηση των αιτιών και την ερμηνεία της δυτικής επέμβασης στο Κόσοβο, μιας επέμβασης έντονα επηρεασμένης από τα γεγονότα της Βοσνίας. Οι λανθασμένες αντιλήψεις, ακόμη κι όταν έχουν ημερομηνία λήξης, δημιουργούν ιστορικά «κενά» – «κενά μνήμης» – που εμποδίζουν την ερμηνεία μεταγενέστερων γεγονότων και δυσχεραίνουν τη χάραξη πολιτικής για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnew, J. (1998), *Geopolitics. Re-visioning World Politics*, London: Routledge.
- Agnew, J., Corbridge, S. (1995), *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*, London: Routledge.
- Αλευρομάγειρος, Δ. (1992), «Το μουσουλμανικό τόξο», *Τετράδια*, 31 (Καλοκαίρι- Φθινόπωρο): 67-74.
- Bakic, M., Hayden, R. (1992), «Orientalist Variations on the theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics», *Slavic Review*, 5(1): 1-15.
- Βασιλόπουλος, Π. (1990), «Η εικασία Σαμαρά και το Ισλάμ», *Ο Οικονομικός*, 14 (6 Σεπτεμβρίου).
- Γιαλλουριδής, Χ. (χ.χ.), «Σύγχρονα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια», στο *Βαλκάνια και Ελλάδα. Προτάσεις για μια εθνική στρατηγική*, Αθήνα: Γνώση/ΙΝΕΠΙΟΣΤ.
- Dodds, K., Atkinson, D. (eds) (2000), *Geopolitical Traditions. A Century of Geopolitical Thought*, London: Routledge.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1998), *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ηρακλείδης, Α. (2000a), *Η διεθνής κοινωνία και οι θεωρίες των διεθνών σχέσεων*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ηρακλείδης, Α. (2000b), *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών κίνδυνος»*, Αθήνα: Πόλις.
- Ήφαιστος, Π., Τσαρδανίδης, Χ. (1992), *Το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας και η ελληνική εξωτερική πολιτική προς το 2000*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κούρκουλας, Α. (1993), «Όταν ο κ. Οζάλ αναζητεί ίχνη Οθωμανών στα Βαλκάνια», *Η Καθημερινή*, 28 Φεβρουαρίου.
- Kut, S. (1996/1997), «Turkey in the Post-Communist Balkans: Between Activism and Self-Restraint», *Turkish Review of Balkan Studies*, 3.

- Λαζαριδής, Χ. (1991), «Ο “ορθόδοξος βραχίονας” της εθνικής διπλωματίας», *Ο Οικονομικός*, 33-34 (24 Ιανουαρίου).
- Λίποβατς, Θ. (1993), «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2).
- Λίποβατς, Θ. (2000), «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Lenkova, M. (ed.) (1998), *'Hate Speech' in the Balkans*, The International Helsinki Federation for Human Rights.
- Mamadouh, V. (2000), «Reclaiming Geopolitics: Geographers Strike Back», στο Ν. Kliot & D. Newman (eds), *Geopolitics at the End of the Twentieth Century*, London: Frank Cass, σ. 124-133.
- Μητσός, Μ. (2001), «Η μοναξιά των εξτρεμιστών», *Τα Νέα*, 20 Μαρτίου.
- Μορώνης, Μ. (1998), «Δέσμοι των μύθων μας», *Ελευθεροτυπία*, 21 Σεπτεμβρίου.
- Μπενάκης, Θ. (1993), *Κρίση στα Βαλκάνια. Μια προσέγγιση*, Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Ο Tuathail, G. (1996), *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London: Routledge.
- Ο Tuathail, G. (1999), «Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Society», στο C. S. Gray & G. Sloan (επιμ.), *Geopolitics, Geography and Strategy*, London: Frank Cass.
- Ο Tuathail, G., Dalby, S. (eds) (1998), *Rethinking Geopolitics*, London: Routledge.
- Ο Tuathail, G., Dalby, S., Routledge, P. (1998), *The Geopolitics Reader*, London: Routledge.
- Παπαθεμελής, Σ. (1994), «Οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια», στο Δ. Κώνστας & Π. Τσάκωνας (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική. Εσωτερικές και διεθνείς παράμετροι*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπαδημητρόπουλος, Δ. (1992), «Τα Βαλκάνια και η νέα εθνική παραζάλη», *Ο Πολίτης*, 117: 14-16.
- Παπανδρόπουλος, Α. (1992), «Επικίνδυνη και η αντικαθολική υστερία», *Ο Οικονομικός* 38 (5 Μαρτίου).
- Πρακτικά Βουλής* (1992), Συζήτηση με θέμα «Η ακολουθούμενη από την Κυβέρνηση εξωτερική πολιτική και οι επιπτώσεις στα Εθνικά μας θέματα», 24 Φεβρουαρίου, Συνεδρίαση ΠΕ', 4164.
- Roulton, H., Taji-Farouki, S. (eds) (1997), *Muslim Identity and the Balkan State*, London: Hurst & Co.
- Ροζάκης, Χ. (1994), «Η κρίση στη Γιουγκοσλαβία. Ένας αποκαλυπτικός διάλογος ανάμεσα στην ελληνική εξωτερική πολιτική και στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Βαλκάνια. Από τον διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Ροζάκης Χ. (χ.χ.), «Σtereότυπα και μύθοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια», στο *Βαλκάνια και Ελλάδα...*, ό.π.
- Τανασκόβιτς, D. (1992), «Το Ισλάμ επιστρέφει στα Βαλκάνια», *Αντί*, 501: 31-36.
- Τοντόροβα, Μ. (1996), «Τα Βαλκάνια: από την ανακάλυψη στην “κατασκευή” τους», στο *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τοντόροβα, Μ. (2000), *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσαρδανίδης, Χ. (1990), «Αιχμή του δόρατος; Οι επιπτώσεις της κρίσης του Περσικού Κόλπου για την Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, 21 Νοεμβρίου.
- Τσαρδανίδης, Χ. (1999), «Διλήμματα και προτεραιότητες της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής», στο Α. Μαρούδας & Χ. Τσαρδανίδης (επιμ.), *Πού βαδίζει η Ρωσία; Οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων / Εξάντας, σ. 95-122.
- Τσούκαλης, Α. (1992), «Εισήγηση», στο *Η ελληνική κοινωνία μπροστά στις βαλκανικές εξελίξεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χολέβας, Κ. (1993a), «Το τουρκικό τόξο και η συνεργασία των ορθόδοξων», 15(Ανοιξη): 22-23.
- Χολέβας, Κ. (1993b), «Αντί του μουσουλμανικού, μπορεί να υπάρξει ορθόδοξο τόξο;», *Ο Οικονομικός*, 11 Φεβρουαρίου, σ. 33-34
- Χουλιάρης, Α. (1994), «Τουρκία και Βοσνία: φονταμενταλιστές και κοσμικοί», *Αντί*, 542: 32-34
- Χριστόδουλος, Σεβ. Μητροπολίτης Δημητριάδος (1992), «Ο άξονας της ορθοδοξίας επιταγή των καιρών ... και όμως κινείται», *Το Βήμα*, 9 Φεβρουαρίου.
- Χριστόδουλος, Σεβ. Μητροπολίτης Δημητριάδος (1993), «Οι χαμένες ευκαιρίες για έναν “ορθόδοξο άξονα” στα Βαλκάνια», *Το Βήμα*, 2 Μαΐου.
- Χρυσόστομος, Σεβ. Μητροπολίτης Δωδώνης (1993), «Η Ορθοδοξία στα Βαλκάνια», *Το Βήμα*, 16 Μαΐου.
- Zivojinovic, D. (1992), «Islam in the Balkans: Origins and Contemporary Implications», *Mediterranean Quarterly*, 3(4): 51-65.